

ارزیابی رابطه‌ی توریسم فرهنگی و مذهبی با توسعه پایدار شهری (مطالعه موردی: شهری)

زهره شاهسواری

دانش آموخته کارشناسی ارشد رشته مدیریت شهری، واحد الکترونیکی، دانشگاه آزاد اسلامی، تهران، ایران

دکتر عباسعلی قیومی

دانشیار، گروه مدیریت، واحد تهران شمال، دانشگاه آزاد اسلامی، تهران، ایران (نویسنده مسئول)

ghaiyoomi@gmail.com

دکتر مجتبی عطایی

استادیار، گروه مدیریت، واحد ساوه، دانشگاه آزاد اسلامی، ساوه، ایران

چکیده

شهرستان ری با برخورداری از جاذبه های فراوان فرهنگی و مذهبی، از ظرفیت بالقوه بالایی برای توسعه توریسم فرهنگی و مذهبی برخوردار است. هدف تحقیق حاضر، مطالعه رابطه‌ی توریسم فرهنگی و مذهبی با توسعه پایدار شهری در شهرستان ری می باشد. جمعیت آماری در این تحقیق عبارت بود از گردشگران فرهنگی و مذهبی داخلی و خارجی شهرستان ری در سه ماهه پایانی سال ۱۳۹۴ و شش ماهه نخست سال ۱۳۹۵ که بنا بر آمار غیررسمی بالغ بر هشت میلیون و هفتصد و سی هزار نفر می باشد. نمونه مورد مطالعه به صورت تصادفی و به حجم ۳۸۵ نفر به پیشنهاد فرمول کوکران انتخاب گردید. ابزار گردآوری داده ها عبارت بود از یک پرسشنامه‌ی محقق ساخته مبتنی بر طیف لیکرت ۵ سطحی مشتمل بر ۳۵ سوال (گویه) که روایی آن با اخذ نظر اساتید راهنما و مشاور و پایایی آن از طریق محاسبه آلفای کرونباخ (مقدار آلفا-۰/۸۱۱) احراز گردید. نتایج تحقیق با استفاده از تحلیل واریانس و محاسبه ضریب همبستگی پیرسون نشان داد که همبستگی مثبت و معنی داری بین توریسم فرهنگی-تاریخی و توسعه پایدار فرهنگی و اجتماعی، توسعه پایدار اقتصادی و توسعه پایدار زیست محیطی در شهرستان ری وجود دارد. همچنین نتایج تحقیق نشان داد که همبستگی مثبت و معنی داری بین توریسم مذهبی - زیارتی و توسعه پایدار فرهنگی و اجتماعی و نیز توسعه پایدار اقتصادی در شهرستان ری وجود دارد. با این حال شواهد آماری برای اثبات وجود رابطه‌ی معنی دار بین توریسم مذهبی - زیارتی و توسعه پایدار زیست محیطی در شهرستان ری وجود نداشته است.

واژگان کلیدی: توریسم فرهنگی، تاریخی، توریسم مذهبی، زیارتی، توسعه پایدار شهری، شهرستان ری.

مقدمه

آن قرار گرفته است. سابقه تاریخی و قدمت سکونت در این منطقه به دوره قبل از اسلام باز می گردد. در حدود ۳۰۰۰ سال قبل از میلاد، سلوکوس، نام "اورویوس" را بر ری نهاد. در زمان اشکانیان این نام به «ارساکیا» و «ارشکیه» تغییر یافت و در زمان حکومت

شهرستان ری در جنوب و در ناحیه‌ی دشتی استان تهران واقع شده است و تنها کوه بی بی شهربانو در شمال شرقی و کوه آراد در ۲۱ کیلومتری جنوب غربی

ساسانیان به «ری» تبدیل شد. با وجود آثاری همانند باروی ری برین (به معنای دیوار ری علیا)، که مربوط به دوران پیش از میلاد است؛ اغلب آثار باستانی این منطقه، مربوط به دوره صفویه و قاجاریه است که در روستاهای منطقه پراکنده‌اند. شهرستان ری را می‌توان به عنوان یکی از قطب‌های گردشگری استان معرفی کرد که تمرکز جاذبه‌ها و مجاورت آنها با یکدیگر و سهولت دسترسی به شهر بر پتانسیل گردشگری منطقه افزوده است. مهم‌ترین جاذبه شهرستان ری در سطح ملی، آرامگاه شاه عبدالعظیم حسنی می‌باشد. البته بقاع متبرکه امامزادگان دیگری چون امامزاده طاهر، امامزاده حمزه، امامزاده عبدالله، امامزاده ابوالحسن و .... نیز در ری واقع شده و مورد توجه شیعیان قرار دارد. در عین حال، آتشیگاه‌های قدیمی، تپه‌های باستانی، قلعه‌های قدیمی و دیگر مناطق تاریخی از مهم‌ترین دیدنی‌های شهرستان ری به شمار می‌آیند که از قدمت تاریخی و اهمیت فراوان برخوردارند (محمدی، ۱۳۹۲: ۳۷-۳۶). با این همه به نظر می‌رسد زیر ساخت‌های شهرستان ری متناسب با پتانسیل شهرستان ری در حوزه گردشگری فرهنگی و مذهبی، توسعه نیافته‌اند. از سویی، رشد جمعیت شهرنشین و افزایش مهاجرت به شهرها، منجر به توسعه غیر قابل کنترل نواحی شهری، کاهش سطح رفاه انسانی، نیل به سمت حومه نشینی و بروز مشکلات فراوان برای مدیران مختلف شهری به ویژه در کشورهای در حال توسعه شده است و مجموعه این عوامل، سبب نگرانی‌های برنامه‌ریزان شهری گردیده است و زمینه مطالعه جدی مدیران، برنامه‌ریزان شهری و همچنین سیاست‌مداران را در خصوص توسعه پایدار شهری فراهم نموده است.

بیان مسأله

اگرچه تحقیقات در مورد عوامل ایجاد انگیزش در گردشگران سایت‌های باستانی، کم‌شمار نیستند ولی

در این تحقیقات، ارزش تجربیات شخصی و منحصر به فرد هر گردشگر فرهنگی، غالباً نادیده گرفته شده است (ترین و رایان^۱، ۲۰۱۶، ۵۷۳). هم‌چنین به نظر می‌رسد برای آن که تصمیمات مناسبی در حوزه‌ی توریسم فرهنگی اتخاذ شود، ضروری است که از تحقیق‌های مرتبط به ویژه آنهایی که به تحلیل‌های فایده - هزینه توجه دارند یا جنبه‌های نوینی از توریسم فرهنگی را معرفی می‌کنند یا حداقل چشم‌انداز جدیدی از میراث فرهنگی را فراروی مخاطب قرار می‌دهند، حمایت گردد. این حمایت می‌تواند به صورت حمایت‌های مادی و معنوی بخش دولتی یا نهادهای بین‌المللی در انجام یا انتشار نتایج چنین تحقیقاتی در سطح جهانی، متصور باشد. (توره و اسکاربروگ^۲، ۲۰۱۷: ۶۲۲) هر ساله هزاران نفر برای کشف دنیای جدید عازم سفر شده، به دیدار چهره‌های نو می‌روند. تنوع فرهنگی و زیبایی طبیعت مفهوم سفر را غنی می‌سازند و وظیفه‌ی ماست که این ثروت را که همه مفهوم جهانگردی پایدار را شکل می‌دهد، حفظ کنیم. جهانگردی پایدار هم‌چنین به معنای سفر کردن با ابراز احترام برای مردم و محیط اطراف با تأکید بر حمایت سرچشمه‌ها، تشویق و دلگرمی نوآوری‌های محلی است که در روند توسعه اجتماعی - اقتصادی مقصدهای مورد نظر شرکت کرده و از تشکیلاتی که کارشان حفظ و ارزش‌گذاری میراث فرهنگی و طبیعی است، دفاع می‌کند. تمدن کهن و غنی پارس که امروزه تحت نام ایران شناخته می‌شود برای مدت‌های طولانی مهد علم، فرهنگ و هنر بوده است. علم، تمدن، هنر معماری و تنوع سنن ایرانیان زبانزد همه مردم دنیا بوده و محققان شرق‌شناس را به وجد می‌آورد. ایران به دلیل موقعیت جغرافیایی سیاسی بسیار حساس خود وارث غنی‌ترین معماری و فرهنگ دنیاست. در این میان، شهر ری با قدمت تاریخی چند هزارساله و میراث گرانقدری از

پژوهش در مورد جنبه‌های مختلف این صنعت و از جمله توریسم فرهنگی با هدف شناسایی معبرهای جدیدی برای توسعه جوامع بشری، در دهه‌های اخیر بیشتر مورد توجه قرار گرفته است. چه آن که در سطح جهانی رویکرد جدیدی در مورد میراث فرهنگی ملموس (مانند سایت‌های باستانی، ابنیه‌ی تاریخی و ....) و میراث فرهنگی ناملموس (مانند آداب و رسوم، رویدادهای فرهنگی و ....) مشاهده شده است که آنها را نه فقط متعلق به یک قوم یا ملت، که متعلق به همه جهانیان برمی‌شمارد و بر ضرورت هرگونه اقدامی در جهت حفظ و اشاعه آنها تأکید می‌نماید. (چان^۲ و همکاران، ۲۰۱۶: ۱۹۱) بدیهی است که بازشناسی ارزشهای میراث فرهنگی در مسیر توسعه توریسم فرهنگی، مستلزم انجام تحقیق‌های متفاوت با رویکردهای مختلف است. پژوهش حاضر نیز بر همین اساس، هدف اصلی خود را بررسی رابطه‌ی توریسم فرهنگی و مذهبی با توسعه‌ی پایدار شهری (با تأکید بر شهرستان ری) قرار داده است. در جهت تحقق این هدف نیز شش هدف فرعی به ترتیب زیر تعریف شده‌اند:

- ۱- بررسی رابطه توریسم فرهنگی - تاریخی با توسعه پایدار فرهنگی و اجتماعی در شهرستان ری
- ۲- بررسی رابطه توریسم مذهبی - زیارتی با توسعه پایدار فرهنگی و اجتماعی در شهرستان ری
- ۳- بررسی رابطه توریسم فرهنگی - تاریخی با توسعه پایدار اقتصادی در شهرستان ری
- ۴- بررسی رابطه توریسم مذهبی - زیارتی با توسعه پایدار اقتصادی در شهرستان ری
- ۵- بررسی رابطه توریسم فرهنگی - تاریخی با توسعه پایدار زیست محیطی در شهرستان ری
- ۶- بررسی رابطه توریسم مذهبی - زیارتی با توسعه پایدار زیست محیطی در شهرستان ری

فرهنگ و تمدن، می‌تواند یکی از پایگاه‌های مهم استقرار توریسم فرهنگی در تهران و حتی ایران باشد. از آنجا که توریسم فرهنگی - تاریخی بر اساس برخورداری یک شهر از آثار تاریخی و به صورت عام نشانه‌های قدیمی تمدن بشری شکل می‌گیرد، به نظر می‌رسد با وجود آثار تاریخی ارزشمندی چون آتشکده ری، تپه باستانی میل، باروی ری باستان متعلق به دوره مادها، برج طغرل مربوط به دوره سلجوقیان و .... زمینه طبیعی توسعه توریسم فرهنگی فراهم آمده است. از دیگر سو اگر بنیاد توریسم مذهبی را مکان‌های مقدس ادیان بدانیم، ری با برخورداری از بقاع متبرکه امام زادگان واجب‌التعظیم چون حضرت عبدالعظیم، امامزاده طاهر، امامزاده حمزه، امامزاده عبدالله، امامزاده ابوالحسن و .... می‌تواند به عنوان قطب گردشگری مذهبی در استان تهران مطرح گردد. با این همه زیرساخت‌های لازم برای توسعه جهانگردی فرهنگی و مذهبی متناسب با ظرفیت‌های موجود پدید نیامده است که بررسی علل آن با هدف کمک به طراحی یک برنامه توسعه شهری برای شهرستان ری، شایسته‌ی توجه است. نگاهی به وضعیت زیرساخت‌های شهرستان ری نشان می‌دهد که کار اساسی برای به خدمت گرفتن پتانسیل توریسم فرهنگی - تاریخی و مذهبی - زیارتی در مسیر توسعه‌ی پایدار این شهرستان، انجام نشده است. در این رهگذر تحقیق حاضر کوشیده است به این سؤال بنیادین پاسخ دهد که آیا رابطه‌ی معنی‌داری بین توریسم فرهنگی و مذهبی و توسعه پایدار شهری در شهرستان ری وجود دارد؟ چه ظرفیت بالقوه‌ی این زمین وجود دارد؟

اهمیت و هدف پژوهش

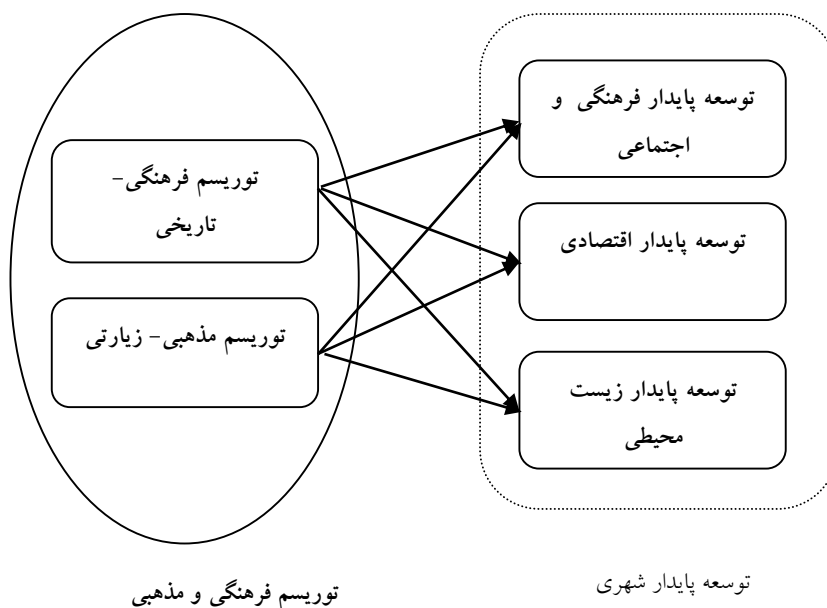
در جهان امروز، توریسم نه فقط به عنوان یک پدیده قابل توجه، بلکه به عنوان یک «صنعت» رو به رشد، مورد توجه قرار گرفته است. در این میان اهمیت

ادبیات پژوهش و تبیین چارچوب نظری تحقیق

دیدگاه‌های نظری پرشماری در مورد توسعه پایدار مطرح شده است که مرور برخی از آنها با هدف آشنا شدن مخاطبان ارجمند با ادبیات پژوهش حاضر خالی از لطف نیست.

از منظر لمن و کاکس^۴ توسعه پایدار، فرایند اصلاح و بهبود اقتصادی - اجتماعی و فرهنگی است که مبتنی بر فناوری و همراه با عدالت اجتماعی باشد به طریقی که اکوسیستم را آلوده و منابع طبیعی را تخریب نکند (اسلامی، ۱۳۸۱، ۴۵). اما بنا بر نظریه‌ی دولین و یاپ^۵ توسعه پایدار، عبارتست از دگرگونی اساسی در شیوه‌ی تفکر - زندگی - تولید - مصرف و نیز شیوه‌ای که ما به دیگر انسان‌ها نگاه می‌کنیم (اکرمی، ۱۳۸۳: ۱۴). این نظریه در دهه اخیر به رونق رویکردهای فرهنگ محور در مورد توسعه پایدار کمک کرده است (بادنیر و رادرفورد^۶، ۲۰۱۴: ۲۳۶). در این رهگذر دبلیو. ام. آدامز^۷ (۱۹۹۰) در کتاب محیط زیست و پایداری در جهان سوم به درستی متذکر شد که مفهوم توسعه پایدار نمی‌تواند در یک خلاء تاریخی به خوبی درک شود. برای شناخت چالش‌ها و ظرایف و ظرفیت‌های آن، پیشاپیش لازم است دگرگونی‌هایی که در اندیشه و عمل پیرامون سرفصل توسعه به وقوع پیوسته است و نیز تجاربی که به شکل‌گیری این مفهوم جدید منجر شد، مورد توجه قرار گیرد (پاگ ۱۳۸۳، ۲۶) از این منظر، توسعه پایدار محل تلاقی اقتصاد، جامعه و محیط زیست است (لارسن^۸، ۲۰۱۳، ۴۱۴). رابرت فوگل^۹ (۱۹۹۴) با تلفیق تکنیک‌های کمی (مقداری) و تئوری اقتصادی، روش‌های جدید برای درک رابطه رشد اقتصادی و تحولات اقتصادی ارائه داده است و به رابطه بین بهداشت - فقر - وزن متوسط افراد جامعه و خط مشی‌های مربوط به توسعه پایدار پرداخته است (مولدان و بیلهارز^{۱۰}، ۱۳۸۱: ۲۳). در این مسیر، تحقیق

آنالدورا و الیون^{۱۱} (۱۹۹۳) نشان داد بهبود ارتقاء تمام شاخص‌های انسانی و سایر فاکتورها به میزان و قیمت دسترسی به خدمات بهداشتی و افزایش درآمد مطلق و نسبی در خانوارهایی که جزء ۴۰ درصد انتهایی جامعه به شمار می‌رود بستگی دارد. در عین حال این عوامل بر تحولات دراز مدت توسعه پایداری نسبی معیشتی و زیست محیطی نیز تأثیر می‌گذارد. (پاگ، ۱۳۸۳: ۲۱) در این میان، باری^{۱۲} (۱۹۹۸) معتقد است موج جدید دانش سبز که از سوی اکولوژیست‌های سبز ارائه شده است، بعضی از مفاهیم و مباحث اصلی را در روابط بین‌المللی و سیاست‌های جهانی باز تعبیر کرده است. با [تکیه بر] شناخت‌های قدیمی و سنتی از امنیت و عدالت بین‌المللی، با مباحث جدیدی از امنیت اکولوژیکی، توسعه مناسب و عدالت محیطی وارد چالش شده است. (واگنر^{۱۳}، ۲۰۱۵: ۳۱۷) رنه دوبو^{۱۴} اما با رویکردی متفاوت، توسعه پایدار را رابطه متقابل انسان و زمین می‌داند و بر این باور است که توانایی سازگاری انسان با هر گونه محیط عامل باعث تباهی او شده و به تدریج وی را به تحمل مرارت‌های جسمی و روحی زندگی نوین وا داشته است. (سمیر^{۱۵}، ۲۰۱۱: ۱۴۳) با توجه به آنچه گفته شد و با مبنا قرار دادن تحقیق رابینسون و پیکارد^{۱۶} (۲۰۱۴)، مدل مفهومی تحقیق به صورتی که در شکل ۱ مشاهده می‌شود ترسیم شده و فرضیه اصلی پژوهش (ناظر بر رابطه توریسم فرهنگی و مذهبی با توسعه‌ی پایدار شهری در شهرستان ری) و نیز ۶ فرضیه فرعی مطرح شده که به تفکیک، رابطه‌ی توریسم فرهنگی و توریسم مذهبی را با هر کدام از مؤلفه‌های سه‌گانه‌ی توسعه پایدار (یعنی توسعه پایدار فرهنگی و اجتماعی، توسعه پایدار اقتصادی، توسعه پایدار زیست محیطی) در شهرستان ری بررسی می‌کند، بر اساس آن تعریف گردیده است:

شکل ۱: مدل مفهومی تحقیق (رابینسون و پیکارد ۲۰۱۴، ۳۵)

۴- توسعه پایدار شهری: توسعه‌ای است که تمام جنبه‌های اجتماعی و اقتصادی و ... را در شهر همگام با هم پیش می‌برد و البته علاوه بر تأمین نیازهای حال حاضر بشر، نیاز نسل‌های آینده را در نظر بگیرد (رابینسون و پیکارد، ۲۰۱۴: ۳۴).

در عین حال به منظور رفع ابهام از مفاهیم کلیدی، تعاریف متغیرهای تحقیق به صورت عملیاتی به ترتیب زیر در نظر گرفته شده است:

۱- توریسم فرهنگی - تاریخی: هر گونه بازدید از شهرستانی که با انگیزه دیدار از سایت‌های باستان‌شناسی، تاریخی و فرهنگی، الگوهای خاص فرهنگی، هنرها و صنایع دستی، فعالیت‌های جذاب اقتصادی، اماکن شهری جذاب، موزه‌ها، فستیوال‌ها و رویدادهای فرهنگی و در آخر هم آداب و رسوم مهمان‌پذیری ساکنان شهرستانی انجام شود.

بنا بر این تعریف، شاخص‌های سنجش در مورد این مؤلفه (توریسم فرهنگی - تاریخی) در طرح سوالات پرسشنامه عبارتند از: سایت‌های باستان‌شناسی و اماکن تاریخی، الگوهای خاص

با هدف یکسان‌سازی ادراک مخاطبان پژوهش از کلید واژه‌ها، تعاریف مفهومی متغیرهای مورد مطالعه بدین شکل در نظر گرفته شده است:

۱- توریسم فرهنگی: حرکت انسان‌ها با انگیزه صرفاً فرهنگی مانند تورهای تحصیلی، یادگیری هنر، مسافرت برای فستیوال‌ها و سایر رویدادهای فرهنگی، بازدید از سایت‌ها و بناها، سفر با ماهیت تحصیلی، فولکلور یا هنر و زیارت (ساپو^{۱۷}، ۲۰۱۳: ۴۳).

۲- توریسم مذهبی: عبارت است از بازدید گردشگران (با تعریف ویژه جهانگردی) از اماکن مقدس نظیر زیارتگاه‌ها، مقابر، امامزاده‌ها و نظایر آنها. در اینجا با دو دسته مختلف از جهانگردان روبرو می‌شویم، دسته اول کسانی که از اماکن مقدسه در دین خود بازدید می‌نمایند و گروه دوم کسانی که از اماکن مقدسه سایر ادیان دیدن می‌کنند (معمد، ۱۳۹۲: ۳).

۳- توسعه پایدار: توسعه‌ای است که افزایش کیفیت زندگی کلیه افراد را در تمام دوره‌ها در نظر گرفته باشد (رابینسون و پیکارد، ۲۰۱۴: ۳۴).

هدایت سرمایه‌گذاری‌ها، سمت‌گیری توسعه تکنولوژیکی و تغییر نهادی با نیازهای حال و آینده سازگار باشد. در این راستا، شاخص‌های سنجش برای این مؤلفه (توسعه پایدار اقتصادی) برای طرح سوالات پرسشنامه عبارت بودند از: توسعه مراکز خرید، توسعه رستوران‌ها و مراکز پذیرایی، توسعه زیرساخت‌های حمل و نقل، توسعه مراکز اقامتی و توسعه کارآفرینی در شهرستان ری.

۵- توسعه پایدار زیست محیطی: بهبود در شاخص‌های زیست محیطی شهرستان ری از طریق به خدمت گرفتن همه عناصر موجود در راستای بهینه‌سازی مصرف انرژی، توسعه بازیافت، توسعه فضای سبز و کنترل آلاینده‌های زیست محیطی در شهرستان ری. در این راستا، شاخص‌های سنجش برای این مؤلفه (توسعه پایدار زیست محیطی) برای طرح سوالات پرسشنامه عبارت بودند از: مدیریت مصرف انرژی، تولید و بازیافت پسماندها، توسعه انرژی‌های پاک، توسعه فضای سبز و کنترل آلاینده‌های زیست محیطی در شهرستان ری.

۶- شهری: منظور از شهری یا ری در تحقیق حاضر عبارتست از شهرستان ری مشتمل بر بخش مرکزی ری و کلیه شهرک‌های اقماری و روستاها و دهستان‌های منسوب به آن.

۷- گردشگر فرهنگی - مذهبی: در تحقیق حاضر عبارتست از هر فرد داخلی یا خارجی که با انگیزه فرهنگی و یا مذهبی از شهرستان ری و اماکن و ابنیه تاریخی و بقاع متبرکه (حتی به مدت چند ساعت و بدون اقامت ۲۴ ساعته) بازدید نماید.

پیشینه‌ی تحقیق

رابینسون و بیکارد (۲۰۱۴) در مقاله‌ای پژوهشی با عنوان "توریسم فرهنگی تاریخی و توسعه پایدار: یک مطالعه از شهر گلاسکو" ادعان داشته‌اند: مفهوم

فرهنگی، هنرها و صنایع دستی، فعالیت‌های جذاب اقتصادی، موزه‌ها، رویدادهای فرهنگی و آداب و رسوم مهمان‌پذیری در شهرستان ری.

۲- توریسم مذهبی - زیارتی: هرگونه بازدید از اماکن مذهبی شهرستان ری و بقاع متبرکه موجود در آن به ویژه حرم حضرت عبدالعظیم، چه با هدف زیارت و چه با اهداف دیگر و از جمله مطالعات ادیان انجام گیرد. بنا بر این تعریف، شاخص‌های سنجش در مورد این مؤلفه (توریسم مذهبی - زیارتی) در طرح سوالات پرسشنامه عبارتند از: زیارت اماکن مقدس مثل حرم حضرت عبدالعظیم و حرم سایر امامزادگان در شهرستان ری.

۳- توسعه پایدار فرهنگی و اجتماعی: عبارتست از رشد فراگیر و پایدار در جنبه‌های فرهنگی (قانون‌گرایی شهروندان، اخلاق شهروندی، فرهنگ مهمان‌پذیری) و اجتماعی (توسعه تشکیلات اداری، توسعه سازمان‌های مردم‌نهاد اجتماعی، توسعه مشارکت اجتماعی شهروندان) در شهرستان ری. بنا بر این تعریف، شاخص‌های سنجش در مورد این مؤلفه (توسعه پایدار فرهنگی) در طرح سوالات پرسشنامه عبارتند از: قانون‌گرایی شهروندان، اخلاق شهروندی، فرهنگ مهمان‌پذیری در شهرستان ری.

شاخص‌های سنجش توسعه پایدار اجتماعی نیز عبارتند از: توسعه تشکیلات اداری متناسب با نیازهای موجود (به معنای توسعه نظام اداری برای پاسخ‌گویی به نیازهای مردم و گردشگران)، توسعه سازمان‌های مردم‌نهاد اجتماعی (نظیر توسعه سازمان‌های غیردولتی با اهداف و رویکردهای فرهنگی و اجتماعی)، توسعه مشارکت اجتماعی شهروندان به ویژه در امور عام‌المنفعه اجتماعی در شهرستان ری.

۴- توسعه پایدار اقتصادی: فرایند رشد مداوم اقتصادی در شهرستان ری به طوری که استفاده از منابع،

شهری در قاهره را با سرعتی بیش از تصور ناظران، توسعه دهد. با این حال نتایج تحقیق نشان داد که توسعه توریسم فرهنگی - تاریخی بر توسعه زیست محیطی قاهره تأثیر منفی داشته است.

کندی و مورانو^{۱۸} (۲۰۱۳) در تحقیق خود با عنوان "ظرفیت‌های توریسم مذهبی برای حمایت از توسعه اقتصادی: مطالعه موردی شهر بنارس" به بررسی رابطه توریسم مذهبی در شهر بنارس (شهر مقدس هندوها) و توسعه اقتصادی در این منطقه پرداخته‌اند و با مورد توجه قرار دادن مراسم ویژه آرتی^{۱۹} که به عنوان مراسم مذهبی هندوها خیل عظیم توریست‌ها را به این شهر می‌کشاند، در نهایت همبستگی مثبت و معناداری بین توریسم مذهبی و توسعه اقتصادی بنارس احراز نموده‌اند.

ووکونچ^{۲۰} (۲۰۱۲) در مقاله‌ای پژوهشی با عنوان "توریسم مذهبی: ارزش اقتصادی یا یک جعبه خالی؟" ادعان داشته است این مقاله می‌کوشد از این تز که آثار توریسم مذهبی غیرقابل تخمین است، حمایت کند. یافته‌های تحقیق نشان می‌دهد که در شهر زاگرب همبستگی معناداری بین توسعه توریسم مذهبی و توسعه اقتصادی مشاهده نمی‌شود و به نظر می‌رسد توریسم مذهبی نتوانسته است زیرساخت‌های اقتصادی در این شهر را با تحول جدی روبرو سازد.

مافی، رضانی، نیازی مقدم (۱۳۹۳) در مقاله‌ای با عنوان "نقش صنعت توریسم در پایداری شهرها" بر این موضوع تأکید دارند که با توجه به این که شهر متشکل از مجموعه‌ای از نظام‌های فیزیکی، تاریخی، اقتصادی و اجتماعی است، پس جهت ارزیابی پایداری نظام شهری لازم است انواع پیچیدگی‌های موجود در شهر را شناخت. با توجه به این که یکی از این پیچیدگی‌ها به خصوص در دنیای امروز، توجه به انسان و خواسته‌ها و نیازهای او می‌باشد و این مهم رابطه مستقیمی با گردشگری دارد، پس لازم است که در این

توسعه پایدار دو هدف ضروری را ادغام می‌کند: الف) تأمین زندگی مناسب، امن و ارزشمند برای همه مردم که هدف «توسعه» است، ب) زندگی و کار مطابق با محدودیتهای زیستی - فیزیکی محیط، که هدف «پایداری» است. این اهداف ممکن است متعارض به نظر آید اما علی‌رغم آن بایستی بین آنها اتحاد ایجاد شود و توأم حاصل آید. این موضوع به ویژه در رویکردها به توسعه توریسم و مسائل مربوط به آن باید مورد توجه برنامه ریزان قرار گیرد. با چنین رویکردی است که توریسم و به ویژه توریسم فرهنگی - تاریخی را می‌توان به عنوان محرک توسعه در نظر گرفت. نتایج این تحقیق به طور خاص رابطه مثبت توسعه توریسم فرهنگی - تاریخی با توسعه پایدار اقتصادی و اجتماعی را تأیید می‌کند اما شواهدی در مورد همبستگی توریسم فرهنگی - تاریخی و توسعه پایدار زیست محیطی یافت نشد.

اسماعیل و همکاران (۲۰۱۴) در مقاله پژوهشی خود با عنوان "توریسم فرهنگی - تاریخی در مالزی: مسائل و چالش‌ها" ادعان داشته‌اند که مالزی در مسیر توسعه توریسم قرار دارد و در این مسیر با چالش‌های گوناگونی درگیر می‌شود. نتایج تحقیق آنها نشان داد که مهم‌ترین مسأله و چالش توریسم در مالزی در دهه آینده، رقابت بر سر جذب توریسم است که در این میان توریسم فرهنگی - تاریخی یک راهبرد بسیار مهم برای جذب توریسم و یک ابزار بازاریابی بی‌بدیل در این زمینه به شمار می‌رود که می‌تواند نقش مهمی در توسعه پایدار این کشور ایفا نماید.

ساپو (۲۰۱۳) در مقاله تحقیقی با عنوان "تأثیر توریسم فرهنگی بر توسعه شهری: مطالعه موردی قاهره" به بررسی تأثیر توریسم فرهنگی - تاریخی بر توسعه شهری در قاهره پایتخت مصر پرداخته است. نتایج تحقیق او نشان داد که توریسم فرهنگی - تاریخی نتوانسته است به عنوان یک محرک مؤثر، زیرساخت‌های

مردمی، سبب فعال شدن فضاهای توریستی در جهت توسعه پایدار شود.

روش تحقیق

روش تحقیق حاضر از نظر هدف، کاربردی و به لحاظ شیوهی اجرا، توصیفی از نوع همبستگی می‌باشد. جامعه آماری در تحقیق حاضر عبارتست از، گردشگران فرهنگی و مذهبی شهرستان ری (اعم از خارجی یا داخلی). با توجه به تعریفی که از توریسم فرهنگی و مذهبی به عمل آمد، و بنا بر برآوردهای غیررسمی موجود، حجم جامعه آماری در قلمرو زمانی تحقیق (سه ماهه پایانی سال ۱۳۹۴ و شش ماهه اول سال ۱۳۹۵) بالغ بر ۸۷۳۰۰۰۰ نفر می‌باشد. نمونه مورد تحقیق با مراجعه به فرمول کوکران برای جامعه‌های آماری نامحدود، به حجم ۳۸۵ نفر در نظر گرفته شده است و روش نمونه‌گیری در این تحقیق، تصادفی ساده (با رعایت شانس برابر همه اعضای جمعیت آماری) بوده است. در تحقیق حاضر برای گردآوری داده‌های میدانی، از ابزار پرسشنامه استفاده شده است. پرسشنامه مورد استفاده در این تحقیق، یک پرسشنامه محقق ساخته مبتنی بر طیف لیکرت ۵ سطحی بوده است که مشتمل بر ۳۵ گویه (سؤال) می‌باشد. برای کسب اطمینان از روایی پرسشنامه، از نظرات کارشناسی اساتید راهنما و مشاور بهره گرفته شده است. در ضمن پس از توزیع پرسشنامه بین ۳۹ نفر از پاسخ‌گویان (اندکی بیش از ۱۰٪ حجم نمونه)، مقدار آلفای کرونباخ معادل ۰/۸۱۱ محاسبه شد که بر پایایی پرسشنامه مهر تأیید زد. برای تجزیه و تحلیل داده‌ها، متناسب با الزامات تحلیل آنها و نیازهای تحقیق حاضر، از روشهای تحلیل استنباطی نظیر آزمون t یک نمونه‌ای و تحلیل واریانس یک طرفه استفاده شده است. نرم‌افزار مورد استفاده برای انجام تحلیل‌های انجام شده، نرم‌افزار قدرتمند آماری SPSS است. به علاوه از تحلیل تاپسیس برای

زمینه اقدامات مناسبی صورت پذیرد چرا که شرایط اجتماعی ناپایدار به یک شهر ناپایدار خواهد رسید که در آن چیزی جز افت جمعیت و زیست محیطی، ناکارآمدی نظام‌های انرژی‌رسانی، کاهش فرصت‌های اشتغال و در نهایت عدم تعادل در زمینه‌های موجود را، نخواهد داشت. بالعکس وجود یک محیط مناسب و جاذب گردشگری، انسان‌هایی با روحیه و سالم را شکل می‌دهد که در حفظ و پایداری شهری، پرنرژ و توانمندتر هستند.

مومنی (۱۳۹۲) در مقاله‌ای با عنوان "بررسی ابعاد توسعه پایدار در گردشگری شهر همدان" که به اولین همایش ملی گردشگری، جغرافیا و محیط زیست پایدار ارائه نموده است، اذعان داشته است که شهر همدان با توجه به ویژگی‌هایی نظیر: قرارگیری در محل تلاقی راه‌های ارتباطی غرب کشور، وجود پتانسیل گردشگری تاریخی و طبیعی فراوان در کنار یکدیگر، سابقه شهرنشینی بالغ بر ۳۵۰۰ سال، وجود پتانسیل‌های گردشگری بین‌المللی، فعال بودن بافت قدیم، بازار و مراکز محلات که الگوهای گردشگری فرهنگی را قابل اجرا می‌سازد، می‌تواند یکی از کانون‌های توسعه این صنعت رو به رشد جهانی قرار گیرد و سهم بسزایی در ارزآوری به داخل کشور داشته باشد.

بابایی (۱۳۸۹) در پایان نامه مقطع کارشناسی ارشد خود با عنوان "نقش توریسم مذهبی بر توسعه پایدار شهر ری" ضمن معرفی جاذبه‌های توریستی شهری، ابتدا ۴ نقطه که بیشترین تعداد گردشگر را داشته‌اند به زعم خود مورد سنجش به لحاظ توسعه پایدار قرار داده است و سپس ۲۰۰ پرسشنامه در ۴ مکان مورد نظر توزیع نموده و نتایج را مورد تجزیه و تحلیل قرار داده است. محقق در پایان نتیجه گرفته است که پتانسیل عظیم مذهبی - تاریخی ری منجر به توسعه پایدار این شهر نشده است و مدیریت شهری می‌تواند با ایجاد زیر ساخت‌ها و مکانیزم‌های محرک مشارکت‌های

۴۷-۳۸ سال، ۸۴ نفر (۲۲٪) در گروه سنی ۵۷-۴۸ سال و ۲۹ نفر (۸٪) در گروه سنی ۵۸ سال یا بالاتر قرار داشته‌اند. گفتنی است در نمونه مورد مطالعه، ۱۳ نفر (۳٪) تحصیلات زیردیپلم، ۲۱۶ نفر (۵۶٪) دیپلم، ۱۴۲ نفر (۳۷٪) کارشناسی، ۱۰ نفر (۳٪) کارشناسی ارشد و ۴ نفر (۱٪) از تحصیلات در سطح دکتری برخوردار بوده‌اند.

آمار توصیفی متغیرها با توجه به داده‌های منسوب به هریک از آنها در جدول شماره ۱ آمده است:

تعیین اولویت تأثیر هر یک از انواع توریسم فرهنگی - تاریخی و توریسم مذهبی - زیارتی بر ابعاد توسعه پایدار شهری، استفاده شده است.

یافته‌های تحقیق

از میان ۳۸۵ پاسخ‌گو به پرسشنامه ۱۷۳ نفر (۴۵٪) مرد و ۲۱۲ نفر (۵۵٪) زن بوده‌اند. از این جمع ۹۲ نفر (۲۴٪) در گروه سنی ۲۷-۱۸ سال، ۱۴۴ نفر (۳۷٪) در گروه سنی ۳۷-۲۸ سال، ۳۶ نفر (۹٪) در گروه سنی

جدول ۱- آمار توصیفی متغیرهای تحقیق

متغیر	تعداد	کمترین	بیشترین	میانگین	انحراف معیار	واریانس
توریسم فرهنگی - تاریخی	۳۸۵	۱۱	۳۲	۱۹/۳۲۵	۲/۶۲۵	۶/۸۹۱
توریسم مذهبی - زیارتی	۳۸۵	۱۶	۳۵	۲۴/۲۳۶	۱/۵۲۶	۲/۶۴۱
توسعه پایدار فرهنگی و اجتماعی	۳۸۵	۱۰	۲۴	۱۶/۲۲۲	۱/۰۲۵	۱/۰۵۱
توسعه پایدار اقتصادی	۳۸۵	۱۳	۴۱	۲۸/۲۱۴	۳/۱۴۷	۹/۹۰۴
توسعه پایدار زیست محیطی	۳۸۵	۹	۲۹	۱۴/۶۲۳	۰/۸۵۲	۰/۷۲۶

هرگاه سطح معنی‌داری کمتر از خطا شد، می‌توان با اطمینان ۹۵٪ فرض صفر مبنی بر نرمال بودن توزیع داده‌های منسوب به متغیر مورد مطالعه را رد کرد. با این مقدمه، توجه به نتایج آزمون کولموگروف - اسمیرنوف تعیین‌کننده خواهد بود:

با توجه به این که مقدار سطح معنی‌داری در مورد همه متغیرها بیشتر از سطح خطای مورد نظر یعنی ۰/۰۵ می‌باشد، بنابراین با اطمینان ۹۵٪ می‌توان گفت توزیع داده‌های منسوب به این متغیرها قابل تقریب به توزیع نرمال می‌باشد و از اینرو می‌توان تکنیک‌های آماری پارامتریک و از جمله آنالیز واریانس و ضریب همبستگی پیرسون را برای تحلیل تک تک فرضیه‌ها به کار برد. نتایج این تحلیل‌ها در جدول ۳ خلاصه شده است:

برای آنکه در مورد روش تحلیل داده‌ها و به کارگیری روش‌های آماری پارامتریک و یا روش‌های آماری ناپارامتریک تصمیم‌گیری شود، آزمون کولموگروف - اسمیرنوف برای توزیع داده‌های منسوب به هریک از متغیرها با فرض‌های آماری زیر انجام شده و نتایج آن در جدول ۲ منعکس گردیده است.

توزیع داده‌های منسوب به متغیر مورد نظر نرمال است: H_0
 توزیع داده‌های منسوب به متغیر مورد نظر نرمال نیست: H_1

لازم به توضیح است که معیار قضاوت در مورد نرمال بودن یا نرمال نبودن توزیع هر متغیر، سطح معنی‌داری در جدول شماره ۲ است بدین صورت که تا زمانی که مقدار سطح معنی‌داری بیشتر از سطح خطا (۰/۰۵) باشد، فرض صفر مبنی بر نرمال بودن توزیع داده‌های منسوب به متغیر مورد مطالعه رد نمی‌شود. اما

جدول ۲- نتایج آزمون کولموگروف- اسمیرنوف

کولموگروف - اسمیرنوف			متغیر
سطح معنی داری	درجه آزادی	آماره	
۰/۲۳۹	۳۸۵	۱/۰۲۴	توریسم فرهنگی - تاریخی
۰/۳۰۴	۳۸۵	۰/۶۴۳	توریسم مذهبی - زیارتی
۰/۵۴۲	۳۸۵	۰/۷۴۱	توسعه پایدار فرهنگی و اجتماعی
۰/۴۲۲	۳۸۵	۰/۸۴۳	توسعه پایدار اقتصادی
۰/۲۱۷	۳۸۵	۰/۱۳۲	توسعه پایدار زیست محیطی

جدول ۳- تحلیل آماری فرضیه‌های پژوهشی

فرضیه	سطح معنی داری آنالیز واریانس	ضریب همبستگی پیرسون	تفسیر
اول	۰/۰۰۰	۰/۳۱۶	همبستگی مثبت و نسبتاً قابل ملاحظه بین توریسم فرهنگی - تاریخی و توسعه پایدار فرهنگی و اجتماعی در شهرستان ری و تأیید فرضیه اول
دوم	۰/۰۰۰	۰/۴۶۳	همبستگی مثبت و قابل ملاحظه بین توریسم مذهبی - زیارتی و توسعه پایدار فرهنگی و اجتماعی در شهرستان ری و تأیید فرضیه دوم
سوم	۰/۰۰۰	۰/۴۲۱	همبستگی مثبت و قابل ملاحظه بین توریسم فرهنگی - تاریخی و توسعه پایدار اقتصادی در شهرستان ری و تأیید فرضیه سوم
چهارم	۰/۰۰۰	۰/۲۷۹	همبستگی مثبت و نه چندان قابل ملاحظه بین توریسم مذهبی - زیارتی و توسعه پایدار اقتصادی در شهرستان ری و تأیید فرضیه چهارم
پنجم	۰/۰۰۰	۰/۳۰۷	همبستگی مثبت و نسبتاً قابل ملاحظه بین توریسم فرهنگی - تاریخی و توسعه پایدار ازیست محیطی در شهرستان ری و تأیید فرضیه پنجم
ششم	۰/۰۶۱	۰/۰۸۱	عدم همبستگی معنی دار بین توریسم مذهبی - زیارتی و توسعه پایدار زیست محیطی در شهرستان ری و رد فرضیه ششم

توسعه پایدار فرهنگی و اجتماعی در شهرستان ری، نیز نشان دهنده آن بود که توریسم مذهبی - زیارتی تأثیر بیشتری بر توسعه پایدار فرهنگی و اجتماعی شهرستان ری داراست. به همین شکل نتایج تحلیل تاپسیس برای تعیین اولویت توریسم فرهنگی - تاریخی و توریسم مذهبی - زیارتی بر توسعه پایدار اقتصادی در شهرستان ری، نشان دهنده آن بود که توریسم مذهبی - زیارتی تأثیر بیشتری بر توسعه پایدار اقتصادی شهرستان ری دارا می‌باشد. این درحالی است که به دلیل آن که شواهد آماری از وجود رابطه‌ی معنی‌دار بین توریسم مذهبی - زیارتی و توسعه پایدار زیست محیطی در

لازم به توضیح است چنان که در جدول ۳ ملاحظه شد، پنج فرضیه از مجموع شش فرضیه فرعی تحقیق با در نظر گرفتن ملاحظات آماری، مورد تأیید قرار گرفت و از اینرو می‌توان گفت، شواهد کافی برای تأیید ضمنی فرضیه اصلی تحقیق وجود دارد و در ادامه با اطمینان بالایی چنین اظهار نظر کرد که همبستگی مثبت و معنی‌داری بین توریسم فرهنگی و مذهبی و توسعه پایدار شهری در شهرستان ری وجود دارد. گفتنی است نتایج تحلیل تاپسیس از طریق سنجش فاصله هر گزینه با راه حل ایده‌ال به منظور تعیین اولویت توریسم فرهنگی - تاریخی و توریسم مذهبی - زیارتی بر

نه چندان مناسب ابنیه تاریخی و نگرانی نسبت به اضمحلال آنها، بیشتر مشخص می‌گردد. ۴- مسوولان امر توجه شایسته‌ای به ظرفیت‌های رسانه‌ای در فضای مجازی برای تشویق گردشگران به بازدید از آثار فرهنگی ری داشته باشند و با به خدمت گرفتن طراحان وبسایت، امکان گردشگری مجازی را برای علاقمندان فرهنگ و تمدن ری، فراهم سازند. ۵- متولیان امر با حمایت از برگزاری جشنواره‌های فرهنگی هنری در این شهرستان، زمینه را برای رشد هرچه بیشتر توریسم فرهنگی - تاریخی و بالطبع حصول توسعه پایدار فرهنگی و اجتماعی شهرستان ری فراهم سازند.

چنان که در بخش یافته‌های تحقیق آمد، شواهد آماری کافی برای تأیید فرضیه پژوهشی دوم مبنی بر وجود همبستگی مثبت و معنی‌دار بین توریسم مذهبی - زیارتی و توسعه پایدار فرهنگی و اجتماعی شهرستان ری وجود داشت و در نتیجه این فرضیه مورد تأیید قرار گرفت. نتایج تحقیق در این بخش با یافته‌های تحقیق بابایی (۱۳۸۹)، که بر پتانسیل قابل ملاحظه توریسم مذهبی برای فراهم آوردن زمینه توسعه فرهنگی و اجتماعی تأکید دارد، هم راستا می‌باشد. عطف به تأیید فرضیه پژوهشی دوم، پیشنهادهای زیر به متولیان امر گردشگری، مدیریت شهری و تولید امامزادگان شهرستان ری ارائه می‌شود: ۱- سازمان میراث فرهنگی، صنایع دستی و گردشگری با همکاری سایر دستگاه‌های ذیربط و تولید استان امامزادگان مدفون در ری در اعیاد مذهبی و به ویژه دهه کرامت (ده روز فاصله میلاد حضرت معصومه (س) و میلاد حضرت امام رضا (ع)) که به تکریم امامزادگان اختصاص یافته است، با برگزاری مراسم ها و آئین های باشکوه فرهنگی- مذهبی، زمینه را برای معرفی هرچه بهتر این بقاع متبرکه به زائران، فراهم آورند. ۲- با اطلاع رسانی در سطح ملی با تأکید بر آئین‌های منحصر به فرد مذهبی در شهر ری و از جمله مهمترین آنها مراسم عزاداری

شهرستان ری حمایت نکرده است، لذا مقایسه میزان تأثیر توریسم فرهنگی - تاریخی و توریسم مذهبی - زیارتی بر توسعه پایدار زیست محیطی در شهرستان ری، در عمل منتفی است.

نتیجه‌گیری و پیشنهادها

آن گونه که در یافته‌های تحقیق مورد اشاره قرار گرفت، با سطح خطای پذیرفته شده ۰.۵٪، فرضیه پژوهشی اول مبنی بر وجود همبستگی معنی‌دار بین توریسم فرهنگی - تاریخی و توسعه پایدار فرهنگی و اجتماعی در شهرستان ری مورد تأیید قرار گرفت. نتایج تحقیق در این بخش با یافته‌های تحقیق رابینسون و پیکارد (۲۰۱۴)، ساپو (۲۰۱۳)، اسماعیل (۲۰۱۴)، مافی، رمضانی، نیازی مقدم (۱۳۹۳) که هریک به نحوی بر تأثیر توریسم فرهنگی بر توسعه پایدار اجتماعی تأکید دارند، هم‌راستا می‌باشد. در نتیجه‌ی تأیید این فرضیه، پیشنهادهای زیر به متولیان امر گردشگری و نیز مدیریت شهری شهرستان ری عرضه می‌گردد: ۱- با استفاده از همه ظرفیت‌های رسانه‌ای (رسانه‌های مکتوب، دیداری، دیجیتال و ...) نسبت به آموزش آداب مهمان‌پذیری به شهروندان شهرستان ری اقدام گردد تا از این طریق فرهنگ مهمان‌نوازی نزد ایشان ارتقا یابد که تحقق این امر در بلند مدت به توسعه توریسم فرهنگی کمک شایانی خواهد کرد. ۲- مسوولان امر با در نظر گرفتن تسهیلات بانکی مناسب و مشوق‌هایی نظیر تخصیص دادن جایزه سالیانه، هنرمندان خالق صنایع دستی را در آفرینش آثار ارزشمند یاری کنند و باور داشته باشند که این حمایت به ارتقای توریسم فرهنگی و در نتیجه توسعه پایدار منجر خواهد شد. ۳- مسوولان میراث فرهنگی و مدیران شهری با تشریح مساعی نسبت به مرمت و نگهداری هرچه بهتر ابنیه و سایت‌های تاریخی شهرستان ری اقدام شایسته‌ای معمول دارند. اهمیت این پیشنهاد با توجه به وضعیت

ایام مسلمیه، زمینه برای پررنگ شدن حضور گردشگران مذهبی در این ایام مهیا گردد. ۳- مسوولان امر به ویژه تولیت امامزادگان با طراحی صفحاتی در فضای مجازی، امکان زیارت آنلاین علاقمندان از بقاع متبرکه را فراهم آورند تا از این طریق توریسم مذهبی را در شهرستان ری رونق بخشند.

چنان که در یافته‌های تحقیق مورد اشاره قرار گرفت، شواهد آماری کافی برای تأیید فرضیه پژوهشی سوم مبنی بر وجود همبستگی مثبت و معنی‌دار بین توریسم فرهنگی - تاریخی و توسعه پایدار اقتصادی شهرستان ری وجود داشت و در نتیجه این فرضیه مورد تأیید قرار گرفت. نتایج تحقیق در این بخش با نتایج تحقیق رابینسون و پیکارد (۲۰۱۴)، ساپو (۲۰۱۳)، مافی، رضمانی، نیازی مقدم (۱۳۹۳) که هر یک بر تأثیر توریسم و به طور خاص توریسم فرهنگی بر توسعه اقتصادی شهرها تأکید دارند، هم راستا می‌باشد. در نتیجه، پیشنهادهای زیر برای متولیان امر گردشگری و نیز مدیریت شهری شهرستان ری قابل طرح است:

۱- از سوی سازمان میراث فرهنگی، صنایع دستی و گردشگری و شهرداری ری (به عنوان متولی مدیریت شهری)، ظرفیت‌های بالقوه برای ایجاد کسب و کارهای مرتبط با گردشگری فرهنگی در شهرستان ری به سرمایه‌گذاران معرفی شود. انجام این مهم، از طریق برگزاری همایش‌ها و نمایشگاه‌ها یا از طریق فعالیت‌های رسانه‌ای به ویژه در فضای مجازی، میسر و مقدور خواهد بود.

۲- تسهیلات مناسب برای حمایت از ایجاد مراکز خرید، مراکز اقامتی نظیر هتل‌ها و مهمان‌پذیرها از سوی دستگاههای ذیربط از جمله اداره صنعت معدن و تجارت شهرستان ری فراهم گردد. این تسهیلات می‌تواند در قالب وام‌های بلندمدت کم بهره یا مشوق‌هایی هم‌چون معافیت‌های مالیاتی ارائه گردد.

۳- به مسوولان ذیربط اتوبوسرانی و تاکسیرانی شهرری توصیه می‌گردد با هدف تأمین نظر هر چه بیشتر گردشگران، با انجام مطالعات لازم، نسبت به راه‌اندازی خطوط اتوبوسرانی و تاکسیرانی به مقاصد گردشگری در شهرستان ری، اقدام نمایند.

با توجه به وجود شواهد کافی آماری، فرضیه چهارم مبنی بر وجود همبستگی مثبت و معنی‌دار بین توریسم مذهبی - زیارتی و توسعه پایدار اقتصادی در شهرستان ری نیز مورد تأیید قرار گرفت. نتایج تحقیق در این بخش با نتایج تحقیق کندی و مورانو (۲۰۱۳) و بابایی (۱۳۸۹) که بر نقش توریسم مذهبی در توسعه پایدار اقتصادی اشاره و تأکید دارند، هم راستا می‌باشد. با توجه به این نتیجه، پیشنهادهای زیر برای مسوولان ذیربط طرح می‌شود: ۱- با برگزاری نشست‌های منظم در طول سال، شرایط مناسب برای هماهنگی سازمان‌ها و مؤسسات درگیر در امر گردشگری مذهبی در شهرستان ری (اعم از مدیران سازمان میراث فرهنگی، صنایع دستی و گردشگری، تولیت آستان مقدس امامزادگان ری، مدیران شهرداری و ...) فراهم گردد. ۲- سازمان میراث فرهنگی، صنایع دستی و گردشگری به عنوان متولی امر گردشگری، یک راهنمای جامع با رویکرد اقتصادی برای برگزاری تورهای زیارتی به مقصد بقاع متبرکه موجود در شهرستان ری فراهم آورد و در این زمینه از سرمایه‌گذاری بخش خصوصی حمایت لازم به عمل آورده شود. ۳- تولیت بقاع متبرکه، برای جذب زائران با برگزاری آئین‌های خاص تجلیل از مشاهیر مذهبی و علمای دینی برجسته و هنرمندان آئینی (اعم از آنان که در قید حیات هستند و درگذشتگان)، زمینه رشد توریسم مذهبی در شهرستان ری را (با توجه به ظرفیت‌های بالقوه موجود) فراهم آورند.

چنان که در یافته‌ها اشاره شد، شواهد آماری کافی برای تأیید فرضیه پژوهشی پنجم مبنی بر وجود

در ابعاد فرهنگی و اجتماعی، اقتصادی و زیست محیطی) در تحقیق حاضر، به پژوهشگران علاقمند توصیه می‌گردد مطالعاتی را با محوریت جستجوی راهکارهای عملی برای ارتقای توریسم فرهنگی - تاریخی در شهرستان ری بنا نهند و به دور از کلی‌گویی، هر یک از مؤلفه‌های قابل توجه در این مقوله را، مورد کنکاش قرار دهند.

۲- با توجه به تأیید همبستگی مثبت بین توریسم مذهبی - زیارتی و توسعه پایدار در شهرستان ری (در ابعاد فرهنگی و اجتماعی و اقتصادی) در تحقیق حاضر، به پژوهشگران علاقمند پیشنهاد می‌گردد، تحقیق‌هایی را با محوریت بررسی ظرفیت‌های پنهان توریسم مذهبی - زیارتی به ویژه در بعد اقتصادی به انجام برسانند.

۳- اگرچه در تحقیق حاضر، شواهدی مبنی بر وجود رابطه‌ی معنی‌دار بین توریسم مذهبی - زیارتی و توسعه پایدار زیست محیطی در شهرستان ری مشاهده نشد، ولی به محققان علاقمند پیشنهاد می‌گردد، این موضوع را با در نظر گرفتن شرایط متفاوت در جای دیگر تکرار کنند تا از این رهگذر، شاید به نتایج متفاوتی دست یافته و معرفتی نوین در این زمینه پدید آورند.

منابع

اسلامی، غلامرضا (۱۳۸۱). مواجهه با مشکلات و توسعه درون‌زا، نشریه صفا، شماره ۳۴، دانشگاه شهید بهشتی.

اکرمی، غلامرضا (۱۳۸۳). طراحی و بازسازی روستاهای بم با نگاه به توسعه پایدار، مجموعه مقالات کارگاه تخصصی تدوین منشور توسعه پایدار بم، وزارت مسکن و شهرسازی، تهران: نشر انشاء.

بابایی، وحید (۱۳۸۹). نقش توریسم مذهبی بر توسعه پایدار شهری، پایان نامه مقطع کارشناسی ارشد.

همبستگی مثبت و معنی‌دار بین توریسم فرهنگی - تاریخی و توسعه پایدار زیست محیطی در شهرستان ری وجود داشت و در نتیجه این فرضیه مورد تأیید قرار گرفت. نتایج تحقیق در این بخش با نتایج تحقیق اسماعیل (۲۰۱۴)، مافی، رضائی، نیازی مقدم (۱۳۹۳) و مرادی (۱۳۸۹) که بر نقش توریسم فرهنگی و تاریخی بر ارتقای توسعه زیست محیطی تأکید دارد، هم‌راستا می‌باشد. با توجه به این نتیجه، پیشنهادهای زیر به مسوولان ذیربط ارائه می‌گردد: ۱- سازمان‌های مسوول در زمینه محیط زیست از طریق آموزش‌های همگانی، دانش عمومی شهروندان را برای رعایت الزامات زیست محیطی و فراتر از آن، نقش آفرینی در هدایت گردشگران به حفظ محیط زیست، ارتقا دهند. ۲- سازمان حفاظت از محیط زیست و شهرداری شهرستان ری، تبلیغات محیطی مناسب را برای جلب توجه گردشگران به الزامات زیست محیطی به مرحله اجرا درآورند. ۳- سازمان‌های ذیربط در امر محیط زیست از جمله اداره محیط زیست و شهرداری شهرستان ری، راهکارهای انسان محور (مبتنی بر قابلیت‌های فردی و اجتماعی انسان‌ها مثل جمع‌پذیری و پیروی از هنجارهای اجتماعی) برای کمک گرفتن از ظرفیت‌های توریسم فرهنگی در جهت ارتقای زیست محیطی شهرستان ری را شناسایی نموده و اجرا نمایند.

اما همانطور که از نظر گذشت، در سطح معنی‌داری ۵٪، شواهد کافی برای تأیید فرضیه ششم وجود نداشت و از اینرو با توجه به یافته‌های تحقیق حاضر، می‌توان گفت به نظر می‌رسد، رابطه‌ی معنی‌داری بین توریسم مذهبی - زیارتی و توسعه پایدار زیست محیطی در شهرستان ری وجود ندارد.

در نهایت عطف به نتایج تحقیق حاضر، می‌توان پیشنهادهای زیر را به محققان علاقمند آتی ارائه نمود:

۱- با توجه به تأیید همبستگی مثبت بین توریسم فرهنگی - تاریخی و توسعه پایدار در شهرستان ری

UNESCO world heritage site. In: Iankova, Katia and Hassan, Azizul, (eds) *Indigenous People and Economic Development*. Routledge, Oxford, UK, 189-205.

Ismail, Norhasimah et al (2014). "Cultural Heritage Tourism in Malaysia: Issues and Challenges", *Journal of web conference*, 18(1): 38-44.

Kennedy, A and J Murano (2013). Capacity of religious tourism to support the economic development: A Study of Varanasi, *Tourism industry report*, 11(4): 141-152.

Larson, BM (2013). A review of 9 studies on sustainable development, *the journal of development economics*, 26(6): 411-427.

Robinson, M. and D. Picard (2014). "Tourism, culture and sustainable development", *Journal of cultural Heritage*, 11(3): 32-43.

Samir, R (2011). Sustainable Development of Rural Areas' Building Structures Based on Local Climate, *Procedia Engineering*, 2011; 21: 142-146

Scapo, M (2013). "The impact of cultural tourism on urban development: a study of Cairo", *The journal of new millennium tourist*, 14(2): 41-54.

Torre, A. and Scarborough, H (2017). Reconsidering the estimation of the economic impact of cultural tourism, *Tourism management*; 59: 621-629.

Trinh ,TT and Ryan, C (2016). Heritage and cultural tourism: the role of the aesthetic when visiting Mỹ Sơn and Cham Museum, Vietnam, *Current Issues in Tourism*; 19: 572-589.

Vukonic, A. (2012) Religious tourism: Economic value or an empty box? *New decade tourism*, 12(2): 411-423.

Wagner, A. (2015) New concepts of development process, *The journal of development studies*, 52(4): 315-323.

پاگ، سوریک (۱۳۸۳). شهرهای پایدار در کشورهای در حال توسعه. مترجم محرم نژاد و ناصر، حداد تهرانی. تهران: انتشارات مرکز مطالعات و تحقیقات شهر سازی و معماری.

مافی، عزت الله؛ مرتضی رمضانی و سوزان نیازی مقدم (۱۳۹۳). نقش صنعت توریسم در پایداری شهرها، اولین کنگره تخصصی مدیریت شهری و شوراها شهر: ساری - اول و دوم خرداد ۱۳۹۳.

محمدی، صادق (۱۳۹۲). ری مهد تمدن کهن، میراث گراندرد ایران زمین، گنجینه. سال دوم، شماره ۳، صفحات ۳۶-۴۳.

معمد، احسان (۱۳۹۲). جایگاه توریسم مذهبی در اقتصاد کشورهای در حال توسعه، ایرانگردی. دوره سوم، شماره ۲، صفحات ۱-۱۸.

مولدان، بدریچ و سوزان بیلهارز (۱۳۸۱). شاخص‌های توسعه پایدار، ترجمه نشاط حداد تهرانی و دیگران، تهران: انتشارات سازمان حفاظت محیط زیست.

مومنی، معصومه (۱۳۹۲). بررسی ابعاد توسعه پایدار در گردشگری شهر همدان، اولین همایش ملی گردشگری، جغرافیا و محیط زیست پایدار: همدان.

Badenier, P and Raderford G (2014). The essential elements of sustainable development, *The 14th conference on sustainable development paradigm*.

Chan, JH et al (2016). Entrepreneurship in an indigenous community: Sustainable tourism and economic development in a newly inscribed

-
- 1-Trinh & Ryan
  - 2-Torre & scarborough
  - ³-Chan
  - 4-Leman & Cox
  - 5-Devlin & Yap
  - 6-Badenier & Raderford
  - 7-Stacy Adams
  - 8-Larson
  - 9-Robert W. Vogel
  - 10-Moldan & Bilharse
  - 11-Analdora & Elion
  - 12-Barry
  - 13-Wagner
  - 14-Rene Jules Dobus
  - ¹⁵-Samir
  - 16-Robinson & Picard
  - 17-Scapo
  - 18-Keneddy & Murano
  - 19-Aarti
  - 20-Vukonic